

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATI HAQIDA

Asadov To‘lqin Hamroyevich,
Buxoro davlat universiteti,
o‘zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrasi dotsenti, f.f.n.

Hamroyeva Jasmina To‘lqin qizi,
Buxoro davlat universiteti,
Filologiya fakulteti, 4-kurs talabasi.

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada frazeologik birliklar, ularning qiyosiy tahlili, ayrim frazeologik birliklarning etimologiyasi, semantik-funksional vazifalari tadqiq qilingan. Shuningdek, etnofrazeologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari rus va turk tillari misollari bilan qiyoslangan holda tahlil etilgan, lingvokulturologiyaning nazariy jihatlari haqida ma’lumotlar berilgan, ma’lum bir xulosalar chiqarilgan.*

***Kalit so‘zlar:** lingvokulturologiya, frazeologiya, etnofrazema, milliy urf-odatlar, madaniyat tarixi, o‘zbek madaniyati, til tarixi, etnos.*

***Аннотация.** В данной статье изучаются фразеологизмы, их сопоставительный анализ, этимология некоторых фразеологизмов, семантико-функциональные задачи. Также были проанализированы лингвокультурные характеристики этнофразеологизмов путем сравнения их с примерами русского и турецкого языков, дана информация о теоретических аспектах лингвокультурологии и сделаны определенные выводы.*

***Ключевые слова:** лингвокультурология, фразеология, этнофраза, национальные традиции, история культуры, узбекская культура, история языка, этнос.*

***Annotation.** This article explores phraseological units, their comparative analysis, etymology of some phraseological units, semantic and functional features. Also, linguocultural features of ethnophraseological units are analyzed by comparing Russian and Turkish examples, information about theoretical aspects of linguoculturology is given, and certain conclusions are made.*

***Key words:** linguoculturology, phraseology, ethnophraseme, national customs, cultural history, Uzbek culture, language history, ethnicity*

KIRISH. Lingvokulturologiya yo‘nalishining shakllanishi haqida so‘z borar ekan, tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.fon Gumboldtga borib taqalishini ta’kidlaydilar[3]. Tilshunoslikda bu sohaning rivojlanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glins, X.Xols, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbitskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning fikrlari muhim rol o‘ynaganligi ta’kidlanadi[5].

Hozirgi vaqtda lingvokulturologiya, xususan, rus tilshunosligida eng rivojlangan yo‘nalishlardan biri bo‘lib, bu borada bir qancha o‘quv qo‘llanmalar yaratilgan. Tilshunoslarning e’tirof etishicha, ularning orasida eng mashhuri V.A.Maslova tomonidan yaratilgan o‘quv qo‘llanma hisoblanadi[4]. Mazkur o‘quv qo‘llanmada

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

lingvokulturologiya sohasining metodlari, obyekti va predmeti, yo‘nalishlari yoritib berilgan, muyyan til birligini lingvokulturologik tahlil qilish namunalari ko‘rsatilgan.

“Til va madaniyat” masalasi ko‘p qirrali bo‘lib, unga tarixchi, tilshunos, faylasuf, psixolog, etnograf va adabiyotshunos turlicha yondashadi. Til va madaniyat aloqadorligi, madaniy belgilar, mental xususiyatlarning tilda ifodalanish darajasini *lingvokulturologiya* o‘rganadi.

O‘zbek tilshunosligida lingvokulturologiyaning nazariy masalalari borasida ham ishlar amalga oshirildi[3;7;8]. Professor N.Mahmudovning “Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...” nomli maqolasida lingvokulturologiya, umuman, antroposentrik paradigmaning mohiyati va bu boradagi muammolar chuqur va asosli yoritib berildi. Maqolada lingvokulturologik nazariyaning shakllanishi uchun xizmat qilgan omillar, undagi asosiy tushunchalar, ularning talqinidagi har xilliklar haqida juda asosli mulohazalar aytilgan. Xususan, N.Mahmudov ayni sohaning eng asosiy tushunchalaridan bo‘lgan til va madaniyat haqida quyidagilarni yozadi: “Til va madaniyat deganda, ko‘pincha, “nutq madaniyati” deyiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsa-da, bu ikki o‘rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko‘rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o‘rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo‘lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma‘nosi “aqliy-ma‘naviy yoki xo‘jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (*nutq madaniyati*)” emas, balki “kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma‘naviy-ma‘rifiy hayotida qo‘lga kiritgan yutuqlari majmuyi (*madaniyat tarixi, o‘zbek madaniyati*)” demakdir. Shunday bo‘lgach, nutq madaniyatining o‘rganish muammolari boshqa, lingvokulturologiyaning o‘rganish obyekti tamoman boshqadir”[3,10].

Shuningdek, tilshunos olim D.Xudoyberganovanning “Matnning antroposentrik tadqiqi” monografiyasida o‘zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlari ham ma‘lum ma‘noda o‘rganilgan[8]. Unda pretsedent birliklar va lingvomadaniy birliklarning matn yaratilishidagi o‘rni, o‘xshatish mazmunli matnlar, metaforalarning matn yaratilishidagi o‘rni, jonlantirish asosida matnlarning lingvokulturologik xususiyatlariga alohida e‘tibor berildi.

Lingvokulturologiyaning tadqiqot yo‘nalishlari o‘z obyekti va predmetiga, maqsad, vazifalariga ega[7].

ASOSIY QISM. Har bir xalq, millatning o‘z milliy an‘analari, hayot tarzi bilan bog‘liq qadriyat va urf-odatlar mavjud bo‘lib, ularni asrab-avaylash, kezi kelganda uni targ‘ib etish borasidagi ishlarga ahamiyat qaratilmog‘i lozim. Xususan, tilga antroposentrik paradigma nuqtayi nazardan yondashish va bu paradigma

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

sohalaridan biri bo‘lgan lingvokulturologiya va uning tadqiqiga bo‘lgan qiziqish ko‘pgina hodisalarni til va madaniyat uyg‘unligida qayta ko‘rib chiqish imkoniyatlarini ham yaratdi. Jumladan, barqaror birliklar va ularning tub o‘zagini tashkil etadigan frazemalarni yangi bosqichga olib chiqdi, desak yanglishmaymiz.

Har qanday madaniy belgilar shu xalq tili orqali namoyon bo‘ladi. Xususan, iboralarda lingvomadaniy belgilar ifodasi boshqa hodisalarga nisbatan kuchliroq bo‘ladi. Buning sababi shundaki, birinchidan, ibora kamida ikki so‘zdan iborat bo‘lib, bunday birlik, ya’ni so‘z birikmasi yoki gap holdagi jumla so‘zga nisbatan muayyan bir holatni, tasvirni yaqqolroq ko‘rsata oladi. Ikkinchidan, ibora, odatda, xalq turmush tarzi bilan o‘ta uyg‘un, ya’ni yonma-yon hayot kechiradi. Xalq turmushining tarkibiy qismi, qolaversa, nisbatan qadimiy bo‘ladi. Bir so‘z bilan aytganda, frazeologik birliklar har bir xalq lingvomadaniy birligining tub obyektini tashkil qiladi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Shu nuqtayi nazardan frazeologik birliklar *etnofrazemalar* nomi ostida ham o‘rganiladi. Negaki mazkur birliklarda ma’lum bir elatning etnosiga tegishli lisoniy birliklari mavjud bo‘ladi. Bu lisoniy birliklar shu xalq turmush tarzi, urf-odati, qadriyatlarining tarkibiy qismi sanaladi. Til tafakkur mahsuli ekan, albatta, shu til egalari yaratq mahsuli bo‘lgan maqol, matal, ibora, naql, hikmatlarida o‘z mentaliteti, urf-odatlaridan kelib chiqib, o‘z qadriyatining voqeligi bo‘lgan “so‘z”dan foydalanadi.

O‘zbek tili lug‘at qatlami frazeologik birliklarga boy[6]. Milliy frazeologizmlar ma’lum bir millatning madaniyati, urf-odatlari, o‘ziga xos udumlari kabilarni yorituvchi va xalqlar hayoti, dunyoqarash va turmush tarzini, etik va estetik normalarni ifodalaydi. Milliy frazeologizmlar xalqning ijtimoiy-siyosiy va maishiy hayotini, xarakter-xislatlarini..., flora, faunasini, millatga xos urf-odat hamda marosimlarini ifoda etadi[2,25]. Frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlariga bag‘ishlangan Z.Jumayevaning “Frazeologik birliklarning semantik va lingvokulturologik tadqiqi” nomli ishida yuqoridagi fikrlarimizga hamohang tarzda shunday fikr keltiriladi: “Ishga cho‘loq, oshga qo‘noq” iborasining rus tilidagi muqobili sifatida “А где мы тут нас мы” frazemasi keltiriladi. Frazeologiyadagi oziq-ovqat komponenti madaniy kodni belgilash tamoyiliga ko‘ra bir xil, teng tushunchani hosil qiladi. “Osh” bu yerda nafaqat yemak ma’nosida, balki milliy taomimiz sifatida ham belgilangan zaruriy mazmunni yoritib berish uchun xizmat qiladi. Shi (шш) ham ruslarning qadimiy milliy taomidir”[2,15]. Albatta, har bir xalqqa xos etnofrazemalar mavjud bo‘lib, ular shu xalq etnosini o‘zida namoyon eta oladi. Shu nuqtayi nazardan etnofrazemalarning til tarixi, milliy tilni o‘rganishimizdagi ahamiyati yuqori. O‘zbek xalqi uchun *do‘ppisi yarimta, kovushini to‘g‘rilab qo‘ymoq, oshga pashsha tushmoq,*

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

mahsi kiymoq, ro‘mol o‘ramoq, to‘nini teskari kiymoq, moshxo‘rdaga qatiq bo‘lmoq, choponi yelkasida, ataladan suyak chiqmoq, atlas ko‘ylakka bo‘z yamoq, holva degan bilan og‘iz chuchimaydi kabi etnofrazemalarda *do‘ppi, kovush, osh, mahsi, ro‘mol, to‘n, moshxo‘rda, chopon, atala/ adras, holva* va b.lar o‘zbek millatiga xos tarixiy so‘zlar – millatimizning etnosiga xos lisoniy birliklardir.

O‘zbek xalqi uchun madaniy kodlardan biri “do‘ppi” bo‘lsa, rus tilida bu kod, odatda, “shapka” so‘zi orqali ifoda etiladi. Masalan, o‘zbek va rus tili iboralari qiyoslanganda[1] o‘zbekcha *do‘ppi* so‘zi qo‘llangan frazeologik birliklarning rus tilidagi muqobili sifatida quyidagilar keltirilganligiga guvoh bo‘lamiz: bosh yorilsa, do‘ppi ostida, qo‘l sinsa, yeng ichida – *не выноси сор из избы*, do‘ppisini ol desa, kallasini oladi – *peregnut palku*, do‘ppini olib qo‘yib o‘ylamoq – *shevelit mozgami*, do‘ppisi yarimta – *dela idut*, kontora pishet. Albatta, mazkur misollar har ikkala tildagi integral ma‘nolari bilangina umumiylik hosil qiladi. Ammo “bosh yorilsa, do‘ppi ostida, qo‘l sinsa, yeng ichida” etnofrazemasini rus tiliga aynan tarjima qilsak, “yesli raskoletsya golova, to pod shapkoy, yesli slomayetsya ruka, to pod rukavom” tarzida bo‘ladi[1,27]. Bilamizki, frazeologik birliklarni to‘g‘ridan to‘g‘ri bir tildan ikkinchi tilga o‘girish o‘zini oqlamaydi.

O‘zbek xalqi orasida kiyim-kechak bilan bog‘liq do‘ppisini osmonga otmoq, oyog‘ini bir etikka tiqib olmoq, do‘ppisi yarimta, do‘ppi tor kelmoq, bir-ikki yaktakni ortiqroq yirtgan, paytavasiga qurt tushmoq kabilar keng qo‘llanadi. Bular ma‘lum bir vaziyatda qo‘llanishi bilan alohidalik kasb etadi. Masalan, do‘ppisini osmonga otmoq iborasi inson (o‘zbek xalqi)ning ruhiy holati bilan bog‘liq. Bu ko‘pgina xalqlarga xos xususiyat aslida. Sh.Shomaqsudov ta‘kidlaganidek, har bir xalqda o‘z shodligini bildirish maqsadida bosh kiyimini osmonga irg‘itish odati bor[11,53]. Aniqrog‘i, inson to‘satdan xushxabar eshitsa, shu xursandchiligi ifodasi uchun do‘ppisini boshidan olib, osmonga irg‘itadi. Bu oniy bir jarayon bo‘lib, kutilmaganda sodir bo‘ladi. Bunda insondan katta kuch talab etilmaydi. Aytmoqchimizki, favqulodda xursandchilikda kishi o‘z hayajonini do‘ppisi (umuman bosh kiyimi)ni irg‘itish bilan bosgandek bo‘ladi.

Kovushi ko‘chada qolmoq iborasi ham xalq turmushi bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan. Bu ibora “birovlar e‘tibori, nazaridan chetda qolgan holat” ma‘no ifodasiga ega. O‘tmishda kovush kishi hayoti uchun muhim o‘ringa ega bo‘lgan, uning ko‘chada qolishi noodatiy hol hisoblangan. Mana shu haqiqat mazkur iboraning yuzaga kelishiga mantiqiy asos bo‘lgan bo‘lsa, ajab emas.

Do‘ppisi yarimta etnofrazemasining kelib chiqishi haqida shunday ma‘lumot keltiriladi: “Ilgari vaqtlarda haddan tashqari xursand bo‘lib yurgan chapani odam

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

do‘ppisini yarim qaytoqi qilib, boshiga qo‘ndirib yurardi. Bu bilan o‘zining vaqti chog‘ligini bildirardi. Do‘ppini yarimta qilib yuradiganlar uy-ro‘zg‘or, bola-chaqa tashvishi tushmagan, bo‘ydoq, o‘spirin yigitlar o‘rtasida ko‘p bo‘lardi”[11,53]. Yoki do‘ppini yechib, irimigagina qoqib qayta boshga qo‘ndirish holati ham mavjud. Xuddi shunga o‘xshash holat boshqa xalqlarda ham kuzatilib qoladi. Masalan, shapka asosiy bosh kiyim sanalgan xalqlarda (masalan, rus millatida) quvonchli onning ifodasi sifatida qo‘l bilan shapkani boshning old qismi – peshonaga qarab siljitish holati uchraydi.

Umuman, frazeologik birliklarni tillararo o‘zaro qiyoslaganda muayyan bir iboraning milliylik ko‘rsatkichi yorqinroq anglashiladi. Qolaversa, mazkur etnofrazemalarda qo‘llangan hamda milliylik ifodasini yaqqol ifoda etuvchi lisoniy birliklar (realiyalar) shu etnofrazemaning stimul so‘zi (mantiqiy urg‘uga ega so‘z) vazifasida keladi. Bu kabi (to‘n, chopon, kovush, atlas, adras, osh, palov, atala, belbog‘, mahsi, non, dasturxon va h.k.) leksemalar mentalitetimizning o‘ziga xos lingvokulturologik jihatlarini o‘zida umumlashtirgan bo‘ladi. Masalan, *yeng uchida*, *yeng shimirib* kabi etnofrazemalarning yuzaga kelishi ham muayyan bir madaniy belgilar – urf-odatlarimiz bilan bog‘liq. Ularning kelib chiqishi turmush tarzimiz bilan bog‘liq bo‘lgan, ya’ni momolarimiz miliy kiyim sifatida uzun, yengli ko‘ylak ustidan kamzul, mursaklar kiyishgan. *Mursak* yengli ko‘ylak ustidan kiyiladigan ustki, yengsiz milliy kiyim bo‘lgan[10,646]. O‘zbek ayollari o‘tmishda yengilroq ish bilan mashg‘ul bo‘lganda yenglarini shimarmasdan, ya’ni qo‘l uchida bajarishgan, bunda yeng shimarishga zarurat bo‘lmagan. Ammo mas’uliyatli, e’tibortalab ishga kirishganlarida, albatta, yenglarini tirsaklarigacha shimarib olishgan. Provardida “qo‘l uchida”, “yeng shimarib” kabi etnofrazemalarning yuzaga kelishiga shart-sharoit yuzaga kelgan.

Mahsi kiymoq etnofrazemasi o‘zbek xalqi, umuman, Markaziy Osiyo ayollari uchun turmushga chiqmoq ma’no ifodasiga teng keladi. Bu so‘z etimologiyasiga ko‘ra, arabcha *mahs* so‘zi bilan bog‘liq bo‘lib, “bo‘yamoq, surtmoq, yog‘lamoq” ma’nosini ifodalaydi. Oyoq kiyimining bunday nomlanishi unga “mahs tortish” mumkin bo‘lganidandir. *Mahs* so‘ziga nisbat qo‘shimchasi *-i* ning qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan mahsi so‘zi arab tilining o‘zida mavjud emas[9,98]. Turmushga chiqqan qizning kuyov xonadoniga milliy kiyimimiz, ya’ni mahsida kirib borishi ham “mahsi kiymoq” etnofrazemasining paydo bo‘lishiga asos bo‘lgan.

Ma’lumki, har bir xalqning frazeologik birliklari shu xalq tafakkuri, dunyoqarashi, bilim darajasi bilan ham belgilanadi. Muayyan bir xalqning frazeologik birliklarini o‘rganish bilan shu xalq tarixi, etnolingvistikasi, madaniy-

“UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QO‘YISHDA FILOLOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari to‘plami

ma’rifiy salohiyatiga ham baho berib bo‘ladi. Masalan, tarixiy ildizlari bir bo‘lgan o‘zbek va turk tillarining frazeologik birliklari qiyoslanganda quyidagi iboralarning o‘zbek tili lug‘at qatlamida uchramasligi kuizlatildi: *dunyo uyiga kirmoq* (*turmush qurmoq*), *echki qochirmoq* (*ruhi buzilmoq, aqli qochmoq*), *boshi portlamoq* (*bir masalani ko‘p o‘ylamoq*), *daraxt bo‘lmoq* (*ko‘p kutib charchamoq*), *o‘zini dev oynasida ko‘rmoq* (*o‘zini kuchli deb hisoblamoq*), *to‘rvaga kaklik* (*o‘ta oson kechgan ish*), *og‘zingni to‘pla* (*suhbatga diqqatli bo‘lmoq*), *dori yutmoq* (*qo‘rqinch bilan yashamoq*), *kallani dazmollamoq* (*lof urmoq*) va h.k.

XULOSA. Etnofrazemalar har bir xalqning tarixi, maishiy hayoti, milliy-madaniy jihatlarini aks ettiruvchi majoziy ma’nodagi muhim lisoniy birliklar sanaladi. Ularning aksariyati qabilachilik davridanoq shakllanib ulgurgan. Ularda maqollarda bo‘lganidek, umumlashgan xulosalar ifoda etiladi. Biroq frazeologik birliklarda milliylik, umumxalq ahamiyatiga daxldorlik ko‘proq kuzatiladi. Ular xalqimizning muhim ma’naviy boyligidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduraxmonov M. Qisqacha o‘zbekcha-ruscha frazeologik lug‘at. – T.:O‘qituvchi, 1980.
2. Jumayeva Z. Frazeologik birliklarning semantik va lingvokulturologik tadqiqi. Fil. fan. fals. dok. (PhD) diss. avtoref. – Jizzax, 2021.
3. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. – T., 2012. 5-son, 3-16-b.
4. Maslova V.A. Lingvokulturologiya: Ucheb. posobiye. – M.: Academia, 2001. Maslova V.V. Lingvokulturologiya v sisteme gumanitarnogo znaniya/ Kritika i semiotika. Вып. 7. 2004. – S. 238-243.
5. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining qisqacha frazeologik lug‘ati.–T.:Fan, 1964.
6. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. – T., 2018.
7. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. Monografiya.–T. Fan, 2013.
8. Xo‘janazarova U. Badiiy matnda etnomadaniyatni ifodalovchi kiyim-kechak nomlari qo‘llanishi // Yangi O‘zbekiston talabalari axborotnomasi. –T., 2023, aprel soni. 97-101-b.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. –T.: O‘zb.milliy ens.si, 2006-2008.
10. Shomaqsudov Sh., Dolimov S. Keng uyning kelinchagi. –T.: O‘zb. davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1961.